

cedra.si

Prihajajoča zastarelost gospodinjskega dela: perspektiva delavskega razreda

43–60 minutes

Neskončna opravila – kuhanje, pomivanje posode, pranje perila, pospravljanje postelj, pometanje, nakupovanje itd. – ki jih na splošno imenujemo *“gospodinjsko delo”*, naj bi povprečni gospodinji vzela tri do štiri tisoč ur na leto.[1] Čeprav je ta statistika morda pretresljiva, niti ne vključuje stalne in neizmerljive pozornosti, ki jo matere namenjajo svojim otrokom. Podobno kot dojemamo materinske dolžnosti ženske za samoumevne, dojemamo tudi njeno neskončno garanje v vlogi gospodinje, ki ga njena družina redko prepozna in ceni. Gospodinjsko delo je tako rekoč nevidno: *»Nihče ga ne opazi, dokler se ne zgodi, da ni opravljeno – opazimo nepospravljeno posteljo, ne pa počiščenih in bleščečih tal.«*[2] Nevidno, izčrpljujoče, neproduktivno, neustvarjalno, ponavljajoče se – to so pridevniki, ki najbolj natančno opišejo naravo gospodinjskega dela.

Nova zavest, povezana s sodobnim ženskim gibanjem, je spodbudila vedno večje število žensk, da od svojih moških zahtevajo razbremenitev od tega garaštva. Že zdaj več moških pomaga svojim partnerkam okoli hiše, nekateri od njih pa gospodinjskim opravilom celo posvečajo enako časa. A koliko teh moških se je osvobodilo prepričanja, da je

gospodinjsko delo »žensko delo«? Koliko jih je med njimi, ki svojih opravil v gospodinjstvu ne bi opisali zgolj kot »pomoč« svojim partnerkam?

Tudi če bi bilo možno hkrati odpraviti idejo, da je gospodinjsko delo žensko delo in ga enakomerno razdeliti med moške in ženske, bi to predstavljalo zadovoljivo rešitev? Če bi bilo osvobojeno izključne povezanosti z ženskim spolom, bi zaradi tega gospodinjsko delo prenehalo biti zatiralsko? Čeprav bi večina žensk veselo pozdravila prihod »gospodinjskega«, pa to, da domače delo ne bi bilo več ospoljeno, ne bi zares spremenilo njegove zatiralske narave. Navsezadnje ne bi smeli niti ženske niti moški dragocenih ur svojega življenja zapravljati za delo, ki niniti stimulatивно, niti ustvarjalno, niti produktivno.

Razvite kapitalistične družbe v sebi skrivajo možnost, in to realno možnost, radikalnega preoblikovanja narave gospodinjskega dela. Znatno del opravil gospodinje bi dejansko že lahko vključili v gospodarstvo. Povedano drugače, gospodinjskega dela ni več treba obravnavati kot nujno in nespremenljivo zasebnega po svoji naravi. Skupine izšolanih in dobro plačanih delavk in delavcev, ki bi prišli na dom in snovali ter uporabljali tehnološko napredne čistilne stroje, bi lahko hitro in učinkovito opravili delo, katerega značaj je za sedanjo gospodinjstvo težaški in primitiven. Zakaj nihče ne govori o tej možnosti radikalne preobrazbe narave gospodinjskega dela? Zato ker je kapitalistična ekonomija strukturno sovražna do industrializacije gospodinjskega dela. Podružbljeno gospodinjsko delo bi zahtevalo ogromne državne subvencije, da bi postalo dostopno družinam delavskega razreda, katerih potreba po takšnih storitvah je najbolj očitna. Ker bi bilo dobičkov malo, je kapitalistična

ekonomija – kot do vseh neprofitabilnih poslov – do industrializacije gospodinjskega dela sovražna. Kljub temu pa naglo povečevanje ženske delovne sile pomeni, da je vse več ženskam vedno težje slediti tradicionalnim standardom gospodinje. Povedano drugače, industrializacija gospodinjskega dela, skupaj z njegovim podružbljanjem, postaja objektivna družbena potreba. Gospodinjsko delo kot zasebna odgovornost posameznih žensk in kot žensko delo, opravljeno pod primitivnimi tehničnimi pogoji, se morda končno približuje zgodovinski zastarelosti.

Čeprav bi lahko gospodinjsko delo, kot ga poznamo danes, sčasoma postalo le še zgodovina, se v prevladujočem družbenem pogledu podoba ženske še vedno povezuje z metlami in smetišnicami, pomivalci tal in vedri, predpasniki in štedilniki, lonci in ponvami. In res je, da je bilo žensko delo, od ene zgodovinske dobe do druge, na splošno povezano z domom. Vendar pa žensko gospodinjsko delo ni vedno bilo takšno, kot je danes, saj je, kot vsi družbeni pojavi, gospodinjsko delo spreminjajoč se produkt človeške zgodovine. Z nastankom in izginjanjem ekonomskih sistemov sta se obseg in značaj gospodinjskega dela radikalno spreminjala.

Kot je v svojem klasičnem delu *Izvor družine*, privatne lastnine in države zagovarjal Friedrich Engels,[3] spolna neenakost, kakršno poznamo danes, pred vzponom zasebne lastnine ni obstajala. V zgodnjih obdobjih človeške zgodovine je bila spolna delitev dela v okviru sistema ekonomske produkcije komplementarna in nehierarhična. V družbah, kjer so recimo moški bili odgovorni za lov divjih živali ter ženske za nabiranje divje zelenjave in sadja, sta oba spola izvajala ekonomska opravila, ki so bila enako nujna za

preživetje skupnosti. Ker je bila v teh obdobjih skupnost v bistvu razširjena družina, je zaradi osrednje vloge ženske v domačih poslih, ta bila ustrezno cenjena in spoštovana kot produktivna članica skupnosti.

Moja osebna izkušnja med izletom z džipom po masajskih ravninah leta 1973 je nazorno prikazala osrednjost ženskih domačih opravil v predkapitalističnih kulturah. Na odročni cesti v Tanzaniji sem opazila šest masajskih žensk, ki so z ogromnimi deskami na glavah spretno lovile ravnotežje. Kot so mi razložili moji tanzanijski prijatelji, so te ženske verjetno prenašale streho hiše v novo vas, ki so jo začele graditi. Naučila sem se, da so med Masaji ženske odgovorne za vse domače dejavnosti, torej tudi za gradnjo hiš, ki jih kot nomadsko ljudstvo pogosto selijo. Gospodinjsko delo pri masajskih ženskah ne vključuje le kuhanja, čiščenja, vzgoje otrok, šivanja itd., temveč tudi gradnjo hiš. Čeprav je vzreja živine, ki je naloga moških, pomemben del masajske ekonomije, ni žensko »*gospodinjsko delo*« nič manj produktivno in nič manj bistveno od ekonomskega prispevka masajskih moških.

V masajski predkapitalistični nomadski ekonomiji je žensko domače delo enako pomembno kot delo pri vzreji živine, kar opravljajo masajski moški. Kot proizvajalke uživajo ženske sorazmerno pomemben družbeni status. V razvitih kapitalističnih družbah pa storitveno usmerjeno domače delo gospodinj, ki lahko le redko pokažejo oprijemljive dokaze svojega dela, zmanjšuje družbeni status žensk na splošno. Navsezadnje je gospodinja glede na buržoazno ideologijo, preprosto rečeno, vseživljenjska služabnica svojega moža.

Vir buržoazne predstave o ženski kot večni služabnici

moškega je sama po sebi zgovorna zgodba. V relativno kratki zgodovini Združenih držav Amerike je »gospodinja« kot končen zgodovinski produkt stara le nekaj več kot sto let. Gospodinjsko delo je bilo med kolonialno dobo popolnoma drugačno od današnje vsakodneвне delovne rutine ameriške gospodinje.

Delo ženske se je začelo ob sončnem vzhodu in nadaljevalo ob svetlobi ognja, dokler so ji oči še ostale odprte. Dve stoletji je bilo skoraj vse, kar je družina uporabljala ali jedla, proizvedeno doma pod njenim vodstvom. Vrtela in barvala je prejo, ki jo je nato tkala v blago, iz katerega je izrezala in ročno sešila oblačila. Gojila je velik del hrane, ki jo je družina jedla, in je shranila dovolj za zimske mesece. Izdelovala je maslo, sir, kruh, sveče in milo ter pletla nogavice za družino.[4]

V agrarni ekonomiji predindustrijske Severne Amerike je bila ženska, ki je opravljala gospodinjska opravila, tudi predilka, tkalka in šivilja, prav tako pa je pekla kruh, izdelovala maslo, sveče ter milo. In tako dalje in tako dalje. Dejansko

... so obremenitve domače proizvodnje pustile zelo malo časa za naloge, ki jih danes prepoznamo kot gospodinjsko delo. Po vseh pričevanjih so bile ženske pred industrijsko revolucijo glede na današnje standarde zelo površne gospodinje. Namesto dnevnega ali tedenskega čiščenja je bilo običajno pomladno čiščenje. obroki so bili preprosti in ponavljajoči se; oblačila so se menjavala redko; perilo se je kopičilo, dokler ni bilo oprano enkrat na mesec ali ponekod na tri mesece. In ker je bilo za vsako pranje potrebno nositi in ogrevati po več vedrov vode, so misel o višjih standardih čistoče hitro opustile.[5]

Kolonialne ženske niso bile »hišne čistilke« ali »hišne pomočnice«, temveč uveljavljene in izurjene delavke znotraj

domače ekonomije. Ne samo, da so proizvajale večino izdelkov, ki so jih potrebovale njihove družine, bile so tudi varuhinje zdravja svojih družin in skupnosti.

Odgovornost [kolonialne ženske] je bilo zbiranje in sušenje divjih zelišč, ki so se uporabljala ... kot zdravila; prav tako je znotraj svoje družine in v skupnosti delovala kot zdravnica, medicinska sestra in babica.[6]

V Praktično knjigo receptov Združenih držav Amerike – popularno knjigo receptov kolonialne dobe – so vključeni recepti za pripravo hrane, kot tudi za domače kemikalije in zdravila. Za zdravljenje glivične okužbe kože na primer »naberite nekaj čašice ... narežite jo v kis, nato pa prizadeto mesto umijte s tekočino«.[7]

Ekonomski pomen ženskih domačih opravil v kolonialni Ameriki je dopolnjevala njihova vidna vloga v ekonomski dejavnosti zunaj doma. Bilo je na primer povsem sprejemljivo, da je ženska postala gostilničarka.

Ženske so prav tako upravljale žage in mline, pletle stole in izdelovale pohištvo, delale v klavnicah, tiskale bombaž in druge tkanine, izdelovale čipke ter bile lastnice in upravjalke trgovin z dobrinami in oblačili. Delale so v trgovinah s tobakom, lekarnah (kjer so prodajale pripravke, ki so jih izdelale same) ter splošnih trgovinah, ki so prodajale vse od žebličkov do mesarskih tehtnic. Ženske so brusile očala, izdelovale mreže in vrvi, rezale ter šivale izdelke iz usnja, izdelovale mikalnike za česanje volne in bile celo pleskarke. Pogosto so bile mestne pogrebnice ...[8]

Po revolucionarnem valu industrializacije so se v severovzhodnem delu nove države začele širiti tovarne. Tekstilne tovarne Nove Anglije so bile uspešne pionirke tovarniškega sistema. Ker sta bila predenje in tkanje

tradicionalno ženski domači opravili, so bile ženske prve delavke, ki so jih lastniki mlinov zaposlili za upravljanje novih parnih statev. Glede na kasnejšo splošno izključitev žensk iz industrijske proizvodnje, je dejstvo, da so bile prve industrijske delavke prav ženske, ena največjih ironij ekonomske zgodovine te države.

Z razvojem industrializacije, ki je ekonomsko proizvodnjo prenesla iz doma v tovarno, se je pomen domačega dela žensk sistematično zmanjševal. Ženske so bile poraženke v dvojnem smislu: ker so njihova tradicionalna dela prevzele hitro rastoče tovarne, se je celotna ekonomija preselila od doma, kar je razvrednotilo pomembnost vloge, ki so jo imele v domači ekonomiji. Do sredine devetnajstega stoletja so tovarne že zagotavljale tekstil, sveče in milo. Množično so se začeli proizvajati tudi maslo, kruh in drugi prehrambeni izdelki.

Do konca stoletja skoraj nihče ni več sam pripravljaj škroba ali kuhal perila v kotlu. V mestih so ženske kupovale že pripravljen kruh in vsaj spodnje perilo, otroke so pošiljale v šolo in verjetno tudi nek del oblačil v pranje ter razpravljale o prednostih konzervirane hrane ... Mimo je prišel tok industrije ter pustil statve na podstrešju in kotel v lopi.[9]

Ko se je industrijski kapitalizem začel utrjevati, je postala razcepitev med novo ekonomsko sfero in staro domačo ekonomijo vse bolj stroga. Fizična preselitev ekonomske proizvodnje, ki jo je povzročila širitev tovarniškega sistema, je nedvomno pomenila drastično spremembo. Še bolj korenito spremembo pa je predstavljalo splošno prevrednotenje proizvodnje, ki ga je zahteval nov ekonomski sistem. Medtem ko je bilo doma proizvedeno blago vredno predvsem zato, ker je zadovoljevalo osnovne družinske

potrebe, se je pomen tovarniško proizvedenega blaga nahajal pretežno v njegovi menjalni vrednosti – v njegovi zmožnosti, da izpolni zahteve zaposlovalcev po dobičku. To prevrednotenje ekonomske proizvodnje je razkrilo – poleg fizične ločitve med domom in tovarno – *temeljno strukturno ločitev med domačo ekonomijo in k dobičku usmerjeno kapitalistično ekonomijo*. Ker gospodinjsko delo ne ustvarja dobička, je bilo domače delo v primerjavi s kapitalističnim mezdanim delom seveda opredeljeno kot manjvredna oblika dela.

Pomemben ideološki produkt tega korenitega ekonomskega preoblikovanja je bil rojstvo »*gospodinje*«. Ženske so bile ideološko redefinirane kot varuhinje razvrednotenega domačega življenja. Vendar je bila kot ideologija ta redefinicija položaja žensk v očitnem nasprotju z velikim številom priseljenkih žensk, ki so preplavile vrste delavskega razreda na severovzhodu. Te belske priseljenke so bile najprej delavke in šele nato gospodinje. In bile so še druge ženske – na milijone žensk –, ki so daleč od doma neprostovoljno garale kot proizvajalke suženjske ekonomije na jugu države. Realnost položaja žensk v Združenih državah Amerike devetnajstega stoletja je vključevala belske ženske, ki so za mizerne mezde cele dneve preživljale v tovarnah, prav tako kot je vključevala črnske ženske, ki so delale pod prisilo suženjstva. »*Gospodinja*« je odražala le delno realnost, saj je bila v resnici simbol ekonomske blaginje, ki so jo uživali nastajajoči srednji razredi.

Čeprav je »*gospodinja*« izhajala iz družbenih razmer buržoazije in srednjih razredov, je ideologija devetnajstega stoletja gospodinjo in mater uveljavila kot univerzalna modela ženskosti. Ker je popularna propaganda kot

poslanstvo vseh žensk prikazovala opravljanje njihovih vlog v domačem gospodinjstvu, so ženske, ki so morale delati za mezde, začeli obravnavati kot tuje obiskovalke v moškem svetu javne ekonomije. Ker so izstopile iz svojega »naravnega« področja, niso bile pripoznane kot enakovredne mezdne delavke. Cena, ki so jo plačale, je vključevala dolge ure, podpovprečne delovne pogoje in izrazito neustrezne mezde. Njihovo izkoriščanje je bilo še intenzivnejše od izkoriščanja, ki so ga bili deležni njihovi moški kolegi. Ni potrebno posebej poudarjati, da je postal seksizem vir izjemnih dobičkov za kapitaliste.

Strukturna ločitev med javno ekonomijo kapitalizma in zasebno ekonomijo doma se je nenehno krepila z vztrajajočo primitivnostjo gospodinjskega dela. Kljub tehnološkemu napredku, ki ga je prinesel industrijski kapitalizem, in s tem množenju pripomočkov za dom, je gospodinjsko delo v kvalitativnem smislu ostalo nespremenjeno. Gospodinjsko delo povprečni gospodinji še vedno vzame na tisoče ur letno. Charlotte Perkins Gilman je leta 1903 predlagala definicijo domačega dela, ki bi odražala spremembe v strukturi in vsebini gospodinjskega dela v Združenih državah Amerike:

... Besedna zveza »domače delo« se ne nanaša na posebno vrsto dela, ampak na določeno stopnjo, stanje razvoja, skozi katerega gredo vse vrste dela. Vse industrije so bile nekoč »domače«, kar pomeni, da so se opravljale doma in za potrebe družine. Vse industrije so se od tistega oddaljenega obdobja dvignile na višje stopnje, razen ene ali dveh, ki svoje prvotne stopnje nista nikdar zapustili.[10]

»Dom«, trdi Gilman, »se ni razvil sorazmerno z drugimi institucijami.« Domača ekonomija razkriva

... ohranjanje primitivnih industrij v sodobni industrijski skupnosti in omejevanje žensk na te industrije ter njihovo omejeno področje izražanja.[11]

Gospodinjsko delo, vztraja Gilman, izničuje človečnost žensk:

Ona je ženstvena in kot takšna več kot dovolj, kot je moški možat in kot takšen več kot dovolj; vendar ona ni človeška, kot je človeški on. Domače življenje ne poudarja naše človeškosti, kajti vse razpoznavne poteze človeškega napredka ležijo izven njega.

[12]

Zgodovinske izkušnje črnih žensk v Združenih državah Amerike potrjujejo resničnost teh navedb. Skozi zgodovino države je večina črnih žensk delala izven svojih domov. V obdobju suženjstva so ženske garale ob strani moških na poljih bombaža in tobaka, in ko se je industrija preselila na jug, jih je bilo mogoče videti v tovarnah tobaka, rafinerijah sladkorja in celo na žagi ter med tistimi, ki so kovali železje za železniške proge. Pri delu so bile suženjske ženske enake moškim. Ker so na delu doživljale neizprosno spolno enakost, so v svojih domovih v suženjskih bivališčih uživale večjo spolno enakost kot njihove belske sestre, ki so bile »gospodinje«.

Kot neposredna posledica njihovega dela izven doma, gospodinjsko delo za črnske ženske – tako »svobodne« kot sužnje – nikoli ni bilo osrednjega pomena. V veliki meri so se izognile psihološki škodi, ki jo je industrijski kapitalizem pustil na belskih gospodinjah srednjega razreda, katerih domnevni vrlini sta bili ženstvena šibkost in pokorščina. Črnske ženske so si težko prizadevale za šibkost; postati so morale močne, saj so njihove družine in skupnosti to moč potrebovale za preživetje.

Dokazi o moči, ki so jo črnske ženske pridobile z garaškim in neskončnim delom, so vidni v doprinosih mnogih izjemnih voditeljic, ki so se izoblikovale znotraj črnske skupnosti. Harriet Tubman, Sojourner Truth, Ida Wells in Rosa Parks niso izjeme med črnskimi ženskami, pač pa črnsko ženskost poosebljajo.

Vendar pa so črnske ženske plačale visoko ceno za moč, ki so jo pridobile, in za relativno neodvisnost, ki so jo uživale. Čeprav so redko bile »*le gospodinje*«, so vedno opravljale gospodinjsko delo. Nosile so torej dvojno breme meznega dela in gospodinjskega dela – dvojno breme, ki od delavskih žensk zahteva vzdržljivost in moč Sizifa. W. E. B. DuBois je leta 1920 ugotavljal:

... nekaj malega žensk je rojenih svobodnih ter nekaj od grešnic in prešuštnic jih svobodo doseže; a našim črnskim ženskam je bila svoboda naložena. S to svobodo si kupujejo neovirano neodvisnost in četudi je cena, ki jo zanjo plačujejo, draga, bo na koncu vredna vsakega posmeha in ječanja.[13]

Tako kot njihovi moški so črnske ženske delale, dokler niso več zmogle. Tako kot njihovi moški so prevzele vlogo družinskih hraniteljic. Neobičajne ženstvene lastnosti, kot sta asertivnost in samozadostnost – za katere so črnske ženske pogosto hvalili, še pogosteje pa grajali – so odsev njihovega dela in bojev zunaj doma. Prav tako kot njihove belske sestre, imenovane »*gospodinje*«, so kuhale in čistile ter vzgajale in skrbele za številne otroke. Vendar so za razliko od belskih gospodinj, ki so se za ekonomsko varnost oprle na svoje može, črnske ženske in matere, ki so bile navadno tudi delavke, le redko imele čas in energijo, da bi postale strokovnjakinje v domačih zadevah. Kot njihove belske sestre iz delavskih vrst, ki prav tako nosijo dvojno breme

dela za preživetje ter skrbi za moža in otroke, bi črnske ženske že dolgo časa nazaj potrebovale izhod iz tega zatiralskega položaja.

Ena korenitih skrivnosti osvoboditve ženske za današnje črnske ženske in vse njihove sestre iz delavskega razreda se nahaja v ideji, da je breme domačega dela mogoče prenesti iz njihovih ramen na družbo. Skrb za otroke bi morala biti podružbljena, priprava obrokov bi morala biti podružbljena, gospodinjsko delo bi moralo biti industrializirano – in vse te storitve bi morale biti delavskemu razredu zlahka dostopne.

Pomanjkanje, če ne celo odsotnost javne razprave o izvedljivosti preoblikovanja gospodinjskega dela iz zasebnosti v domeno družbe, priča o zaslepljujoči moči buržoazne ideologije. Pri tem ne gre za to, da gospodinjska vloga žensk ne bi bila deležna pozornosti. Prav nasprotno, sodobno žensko gibanje gospodinjsko delo predstavlja kot bistveno sestavino zatiranja žensk. V številnih kapitalističnih državah obstaja celo gibanje, ki bedo gospodinje postavlja v ospredje. Ko so prišle do zaključka, da je gospodinjsko delo ponižujoče in zatiralsko predvsem zato, ker je neplačano delo, je gibanje postavilo zahtevo po mezdah. Po mnenju teh aktivistk je ključ do izboljšanja položaja gospodinje in družbenega položaja žensk na splošno tedensko plačilo s strani države.

Gibanje *Mezde za gospodinjsko delo* izvira iz Italije, kjer je marca 1974 potekal prvi javni protest. Ena od govork, ki je nagovorila množico v mestu Mestre, je izjavila:

Polovica svetovnega prebivalstva je neplačana – to je največje razredno protislovje! In to je naš boj za mezde za gospodinjsko delo. To je strateška zahteva številka ena; v tem trenutku je to

najbolj revolucionarna zahteva za celoten delavski razred. Če zmagamo, zmaga razred, če izgubimo, izgubi razred.[14]

Po strategiji gibanja so mezde za gospodinjsko delo ključ do emancipacije gospodinj, ta zahteva pa se predstavlja kot središče kampanje za osvoboditev žensk na splošno. Poleg tega je boj gospodinj za mezde prikazan kot osrednje vprašanje celotnega delavskega razreda.

Teoretični izvor gibanja *Mezde za gospodinjsko delo* najdemo v eseju Mariarose Dalla Coste z naslovom »*Ženske in prevrat v skupnosti*«. [15] Dalla Costa se v njem zavzema za redefinicijo gospodinjskega dela na podlagi teze, da je zasebni značaj gospodinjskih del v resnici le iluzija. Gospodinja, vztraja Dalla Costa, le navidezno zadovoljuje zasebne potrebe svojega moža in otrok, saj imajo od njenih storitev resnično korist trenutni zaposlovalec njenega moža in prihodnji zaposlovalci njenih otrok.

(Ženska) je doma postala izolirana, prisiljena opravljati delo, ki velja za nekvalificirano – delo rojevanja, vzgajanja, discipliniranja in oskrbovanja delavca za proizvodnjo. Njena vloga v ciklu produkcije je ostala nevidna, saj je viden le produkt njenega dela – delavec.[16]

Zahteva, da začnejo gospodinje za svoje delo prejemati mezde, temelji na predpostavki, da proizvajajo blago, ki je enako pomembno in vredno kot blaga, ki jih njihovi možje proizvajajo na delovnem mestu. Sledeč logiki Dalla Coste, gibanje *Mezde za gospodinjsko delo* gospodinje opredeljuje kot tiste, ki ustvarijo delovno silo, ki jo zatem njihovi družinski člani na kapitalističnem trgu prodajo kot blago.

Dalla Costa ni bila prva teoretičarka, ki je predlagala takšno analizo zatiranja žensk. To sta pred njo storili že Mary Inman

v delu *V zagovor žensk* (1940)[17] in Margaret Benston v *Politična ekonomija osvoboditve žensk* (1969)[18]. V svoji opredelitvi gospodinjskega dela vzpostavita ženske kot poseben razred delavk, ki jih izkorišča kapitalizem, imenovanih »gospodinje«. Težko bi zanikali, da ženske z rojevanjem, vzgojo in gospodinjenjem omogočajo, da družinski člani delajo – da zamenjajo svojo delovno silo za mezdo. Vendar ali to avtomatično pomeni, da ženske na splošno določa njihova vloga, ki jo imajo doma, ne glede na njihov razred in raso? Ali iz tega avtomatično sledi, da je gospodinja v resnici prikrita delavka znotraj kapitalističnega produkcijskega procesa?

Če je industrijska revolucija povzročila strukturno ločitev domače ekonomije od javne, potem gospodinjskega dela ni mogoče opredeliti kot sestavnega dela kapitalistične produkcije, pač pa je s produkcijo povezan kot njen predpogoj. Zaposlovalca niti najmanj ne zanima, kako se delovna sila proizvede in vzdržuje, temveč le njena razpoložljivost in zmožnost, da ustvarja dobiček. Z drugimi besedami, kapitalistični produkcijski proces predpostavlja obstoj množice delavk in delavcev, razpoložljivih za izkoriščanje.

Obnavljanje (delavčeve ali delavkine) delovne sile ni del procesa družbene produkcije, ampak njen predpogoj. Zgodi se izven delovnega procesa. Njegova funkcija je vzdrževanje človeškega obstoja, kar je končni namen produkcije v vseh družbah.[19]

V južnoafriški družbi, kjer je rasizem ekonomsko izkoriščanje privedel do najokrutnejših meja, kapitalistična ekonomija nasilno razkriva svojo strukturno ločenost od domačega življenja. Družbeni arhitekti apartheida so preprosto ugotovili, da črnsko delo prinaša večje dobičke, če je domače

življenje skoraj povsem izločeno. Črnske moške vidijo kot delovne enote, katerih potencial za proizvodnjo je dragocen za kapitalistični razred. Toda njihove žene in otroci

... so odvečni priveski - neproduktivni, ženske niso nič več kot dodatki razmnoževalni zmožnosti črnske moške delovne enote.

[20]

Ta opredelitev afriških žensk kot »odvečnih priveskov« ni le metafora. V skladu z južnoafriško zakonodajo je nezaposlenim črnskim ženskam prepovedan vstop v belska območja (v 87 odstotkov države!), v večini primerov celo v mesta, kjer živijo in delajo njihovi možje.

Podporniki apartheida črnsko domače življenje v industrijskih centrih Južne Afrike vidijo kot odvečno in nedobičkonosno. Vendar pa ga vidijo tudi kot grožnjo.

Vladni uradniki priznavajo vlogo žensk v vzdrževanju domov in se bojijo, da bo njihova prisotnost v mestih privedla do nastanka stabilne črnske populacije.[21]

Združevanje afriških družin v industrijsko razvitih mestih je dojet kot grožnja zaradi možnosti, da domače življenje postane podlaga za večji odpor proti apartheidu. Nedvomno je to razlog za to, da je veliko število žensk, ki imajo dovoljenje za prebivanje na belskih območjih, razporejenih v hostle, ločene po spolu. V takšnih projektih živijo tako poročene kot samske ženske. Družinsko življenje je v teh hostlih strogo prepovedano – možje in žene se ne morejo obiskovati in otroci ne morejo obiskati ne svojih mater ne očetov.[22]

Ta silovit napad na črnske ženske v Južni Afriki je že terjal svoj davek, saj se jih za poroko trenutno odloči le 28,2 odstotkov.[23] Zaradi ekonomske prikladnosti in politične

varnosti apartheid spodkopava – z očitnim ciljem uničenja – samo strukturo črnškega domačega življenja. Južnoafriški kapitalizem s tem jasno kaže, v kolikšni meri je kapitalistična ekonomija odvisna od domačega dela.

Južnoafriška vlada ne bi mogla namerno spodkopavati družinskega življenja, če bi resnično veljalo, da so storitve, ki jih ženske opravljajo doma, bistvena sestavina meznega dela v kapitalizmu. Da južnoafriška verzija kapitalizma lahko odpravi domače življenje, je posledica ločitve zasebne domače ekonomije in javnega produkcijskega procesa, ki je značilna za kapitalistično družbo na splošno. Nesmiselno je zagovarjati, da bi morale biti ženske plačane za gospodinjsko delo, in se pri tem sklicevati na notranjo logiko kapitalizma.

Ob predpostavki, da je teorija, na kateri temelji zahteva po mezdah za gospodinjsko delo, brezupno zgrešena, pa bi bilo morda kljub temu politično smiselno vztrajati pri njej. Ali se ne bi mogli sklicevati na moralni imperativ, da imajo ženske pravico biti plačane za ure, ki jih namenijo za gospodinjsko delo? Ideja o plačilu gospodinj bi mnogim ženskam najbrž zvenela precej privlačno. Vendar bi bila ta privlačnost verjetno tudi kratkotrajna. Kajti koliko od teh žensk bi se bilo dejansko pripravljenih sprijazniti z utrujajočimi, brezkončnimi gospodinjskimi opravili samo zato, ker bi prejemale mezdo? Bi mezda spremenila dejstvo, da, kot je dejal Lenin, žensko

... davi, duši, duševno tlači in ponižuje malo domače gospodarstvo, ki jo veže na kuhinjo in otroško sobo ter s skrajno neproduktivnimi, malenkostnimi opravki, ki ji jemljejo živce, izkorišča njeno delovno silo, jo dela topo in zabito.[24]

Zdi se, da bi plačilo države za gospodinjenje to domače suženjstvo še dodatno utrdilo.

Posredna kritika gibanja *Mezde za gospodinjsko delo* je ta, da so ženske na socialni pomoči le redko zahtevale nadomestilo za svoje gospodinjenje. Ne »*mezde za gospodinjsko delo*«, temveč »*zajamčen letni dohodek za vse*« je slogan, ki so jo kot kratkoročno alternativo najpogosteje predlagale nečloveškemu sistemu socialnega varstva. V dolgoročni perspektivi pa si želijo zaposlitve in cenovno dostopno javno varstvo otrok. Zagotovljeni letni dohodek torej deluje kot zavarovanje v primeru brezposelnosti, dokler se ne ustvari več delovnih mest z ustreznimi mezdami, skupaj s subvencioniranim sistemom varstva otrok.

Izkušnje še ene skupine žensk razkrivajo problematično naravo strategije »*mezd za gospodinjsko delo*«. Čistilke, gospodinjske pomočnice, služkinje – te ženske bolje kot kdor koli drug vedo, kaj pomeni prejemati mezdo za gospodinjsko delo. Njihov tragičen položaj je nazorno prikazan v filmu Ousmana Sembene z naslovom *La Noire de ...*[25] Glavni lik je mlada senegalska ženska, ki po iskanju dela postane guvernanta za francosko družino, ki živi v Dakarju. Ko se družina vrne v Francijo, z navdušenjem odide z njo. A v Franciji ugotovi, da ni odgovorna le za otroke, ampak tudi za kuhanje, čiščenje, pranje in vsa ostala gospodinjska opravila. Kmalu se njeno začetno navdušenje prevesi v depresijo – tako globoko depresijo, da zavrne plačilo, ki ji ga ponudijo njeni zaposlovalci. Mezda ne more odtehtati tega, da je njen položaj podoben suženjskemu. Brez sredstev, da bi se vrnila v Senegal, jo obup tako preplavi, da raje izbere samomor kot usodo neskončnega kuhanja, pometanja, brisanja, drgnjenja ...

V Združenih državah Amerike nebelške ženske – zlasti črnske ženske – mezde za gospodinjsko delo prejemajo že več desetletij. Leta 1910, ko je več kot polovica vseh črnkih žensk delala izven svojih domov, jih je bila tretjina zaposlenih kot plačanih gospodinjskih delavk. Do leta 1920 jih je bila več kot polovica gospodinjskih pomočnic, leta 1930 se je ta delež povečal na tri petine.[26] Ena od posledic velikanskih sprememb v zaposlovanju žensk med drugo svetovno vojno je bil močno dobrodošel upad v številu črnkih gospodinjskih delavk. Kljub temu je bila leta 1960 tretjina vseh črnkih žensk še vedno omejena na za njih tradicionalne poklice.[27] Šele ko so črnkim ženskam postala dostopnejša tudi pisarniška dela, se je delež črnkih gospodinjskih delavk dokončno preusmeril navzdol. Danes ta delež znaša okoli 13 odstotkov.[28]

Izčrpavajoče domače obveznosti žensk so očitni dokazi moči seksizma. Skupaj z vplivom rasizma je bilo ogromno črnkih žensk postavljenih v položaj, ko so morale opravljati gospodinjska opravila v svojih domovih in v domovih drugih žensk. In pogosto so jih zahteve v domovih belskih žensk prisilile, da so zanemarjale svoj dom in celo svoje otroke. Kot plačane gospodinje so opravljale vlogo nadomestnih žen in mater v milijonih belskih domov.

V več kot petdesetih letih prizadevanj v organiziranju so gospodinjske delavke poskušale na novo opredeliti svoje delo in zavriniti vlogo nadomestne gospodinje. Naloge gospodinje so neskončne in niso točno opredeljene. Gospodinjske delavke so zahtevale predvsem jasno opredelitev del, ki naj bi jih opravljale. Že ime enega glavnih sindikatov gospodinjskih delavk danes – Gospodinjske tehničnice Amerike – poudarja, da zavračajo vlogo nadomestne

gospodinje, katerih delo je »*le gospodinjsko delo*«. Dokler bodo gospodinjske delavke stale v senci gospodinj, bodo še naprej prejemale mezde, ki so bolj podobne »*žepninam*« gospodinj kot delavskim mezdám. Po podatkih Državnega odbora za zaposlovanje v gospodinjstvih je povprečna gospodinjska tehničarka s polnim delovnim časom leta 1976 zaslužila le 2.732 dolarjev, s tem da jih je dve tretjini zaslužilo manj kot 2.000 dolarjev.[29] Čeprav je bila zaščita gospodinjskih delavk z zakonom o minimalni mezdi razširjena že nekaj let prej, jih je leta 1976 presenetljivih 40 odstotkov še vedno prejemalo izrazito nizke mezde. Gibanje Mezde za gospodinjsko delo predpostavlja, da bi ženske, če bi bile plačane za vlogo gospodinj, pridobile višji družbeni status. Povsem drugačno zgodbo pa pripovedujejo dolgoletni boji plačanih gospodinjskih delavk, katerih položaj je bolj beden kot položaj katere koli druge skupine v kapitalizmu.

Danes več kot 50 odstotkov vseh žensk v ZDA dela za preživetje in skupaj predstavljajo 41 odstotkov delovne sile. Kljub temu nešteto žensk trenutno ne more najti dostojne zaposlitve. Podobno kot rasizem je tudi seksizem eden največjih razlogov za visoko stopnjo nezaposlenosti žensk. Številne ženske so videne kot »*le gospodinje*«, čeprav so v resnici nezaposlene delavke. Ali se torej ne bi mogli tej vlogi »*le gospodinje*« najučinkoviteje zoperstaviti tako, da zahtevamo delovna mesta za ženske, ki bodo enakovredna moškim, ter si prizadevamo za socialne storitve (na primer varstvo otrok) in denarna nadomestila (materinski dopust itd.), ki bodo več ženskam omogočile, da delajo izven doma?

Gibanje *Mezde za gospodinjsko delo* ženske odvrča od iskanja zaposlitve izven doma, saj trdi, da »*suženjstvo na*

tekočem traku ni osvoboditev od suženjstva za kuhinjskim koritom».[30] Predstavnice gibanja kljub temu vztrajajo, da ne spodbujajo nadaljnega zapiranja žensk v izolirano okolje njihovih domov. Trdijo, da čeprav zavračajo delo na kapitalističnem trgu kot takem, ženskam ne želijo dodeliti stalne odgovornosti za gospodinjsko delo. Kot pravi ameriška predstavnica tega gibanja:

... ne zanima nas, kako povečati učinkovitost ali produktivnost našega dela za kapital. Zanima nas, kako zmanjšati obseg našega dela in ga na koncu povsem zavrniti. A dokler delamo doma zastonj, nikogar ne zanima, kako dolgo in garaško je naše delo. Kapital namreč uvaja napredno tehnologijo, da bi znižal stroške proizvodnje šele potem, ko delavski razred uspe izboriti višje mezde. Le če bomo svoje delo podražile (tj. le če ga bomo naredile neekonomičnega), bo kapital »odkril« tehnologijo za zmanjšanje njegovega obsega. Trenutno moramo na delu pogosto vzeti še eno izmeno, da si lahko privoščimo pomivalni stroj, ki nam zmanjša obseg gospodinjskih opravil.
[31]

Ko ženske dosežejo pravico do plačila za svoje delo, lahko zahtevajo višje mezde in s tem prisilijo kapitaliste, da se lotijo industrializacije gospodinjskega dela. Je to konkretna strategija za osvoboditev žensk ali neuresničljive sanje?

Kako naj ženske izvedejo začetni boj za mezde? Dalla Costa zagovarja stavko gospodinj:

Zavrniti moramo dom, ker se želimo združiti z drugimi ženskami in se boriti proti vsem okoliščinam, ki predvidevajo, da bodo ženske ostale doma ... Zavrnitev doma je že sama po sebi način boja, saj se tako storitve, ki jih izvajamo doma, pod takšnimi pogoji ne bi več mogle izvajati.[32]

A če naj ženske zapustijo svoj dom, kam naj gredo? Kako se bodo združile z drugimi ženskami? Bodo res zapustile svoje domove zgolj zato, ker nasprotujejo gospodinjskemu delu? Ali ni veliko bolj realistično pozvati ženske, naj »zapustijo dom« in si poiščejo zaposlitev izven njega – ali vsaj sodelujejo v množični pobudi za dostojna delovna mesta za ženske? Vsekakor je delo v kapitalističnih pogojih brutalno delo. Vsekakor je nekreativno in odtujeno. A kljub vsemu temu ostaja dejstvo, da se na delovnem mestu ženske lahko združijo s svojimi sestrami – in celo s svojimi brati –, da bi se zoperstavile kapitalistom na mestu produkcije. Kot delavke, kot militantne aktivistke v delavskem gibanju, lahko ženske tvorijo resnično moč za boj proti monopolnemu kapitalističnemu sistemu, ki predstavlja temelj seksizma in od njega najbolj profitira.

Strategija *Mezd za gospodinjsko delo* ne zagotavlja dolgoročne rešitve za vprašanje zatiranja žensk, poleg tega pa se tudi bistveno ne ukvarja z globokim nezadovoljstvom sodobnih gospodinj. Nedavne sociološke raziskave so pokazale, da so današnje gospodinjje bolj nezadovoljne s svojim življenjem kot kadarkoli prej. Ko je Ann Oakley opravljala intervjuje za svojo knjigo *Sociologija gospodinjstva*[33], je odkrila, da so celo gospodinjje, za katere se je sprva zdelo, da jih gospodinjsko delo ne bremeni, na koncu pokazale globoko nezadovoljstvo. Ženska, ki je opravljala delo v tovarni, je podala te pripombe:

(Radi opravljate gospodinjska dela?) Niso mi odveč ... Mislim, da mi gospodinjska opravila niso odveč, ker jih ne opravljam ves dan. Hodim v službo in gospodinjska dela opravljam le pol dneva. Če bi to počela ves dan, mi ne bi bilo všeč – delo ženske nikoli ni končano, ves čas je v pogonu – še preden greš spat,

imaš vedno kaj za postoriti – izprazniti pepelnike, pomiti še par skodelic. Še vedno delaš. Vsak dan je isto; ne moreš reči, da tega ne bi počela, ker to moraš narediti – kot priprava obroka: to moraš narediti, ker če tega ne bi naredila, otroci ne bi jedli ... Verjetno se tega navadiš in potem to počneš avtomatično ... Srečnejša sem v službi kot doma.

(Kaj bi rekli, da je najslabše pri tem, da ste gospodinja?)

Verjetno imaš dneve, ko se zbudiš in se ti zdi, da moraš početi vedno iste stvari – postane ti dolgčas, obtičiš v isti rutini. Mislim, da če vprašate katerokoli gospodinjo in bo iskrena, bo rekla, da se polovico časa počuti zdolgočaseno in zgarano – vsaka, ko zjutraj vstane, pomisli: »O, ne, danes moram delati spet iste stvari, vse dokler ne grem zvečer spat.« Ta dolgčas ob opravljanju vedno istih stvari.[34]

Ali bi mezde zmanjšale to dolgočasje? Ta ženska bi zagotovo rekla, da ne. Gospodinja, ki gospodinjsko delo opravlja ves čas, je Oakley pripovedovala o kompulzivni naravi gospodinjskega dela:

Najbrž je najhuje to, da moraš vso delo postoriti, ker si doma. Čeprav imam možnost, da ga ne opravljam, nimam zares občutka, da ga ne bi rabila opravljati, ker se mi ves čas zdi, da bi ga morala opravljati.[35]

Po vsej verjetnosti bi prejemanje mezde pri tej ženski še povečalo njeno potrebo po opravljanju tega dela.

Oakley je prišla do zaključka, da gospodinjsko delo – še posebej, če zajema celoten dan – tako globoko poseže v žensko osebnost, da postane gospodinja nerazločljiva od svojega dela.

Gospodinja v veliki meri je svoje delo: ločevanje med subjektivnimi in objektivnimi elementi je v teh okoliščinah

torej že po naravi težje.[36]

Psihološka posledica je pogosto tragično okrnjena osebnost, ki jo preganjajo občutki manjvrednosti. Težko bi rekli, da bi s plačilom gospodinjskega dela dosegli tudi psihološko osvoboditev.

Tudi druge sociološke študije so potrdile to globoko nezadovoljstvo sodobnih gospodinj. Ko je Myra Ferree[37] intervjuvala več kot sto žensk v delavski skupnosti blizu Bostona, je *»skoraj dvakrat več gospodinj kot zaposlenih žensk reklo, da so s svojim življenjem nezadovoljne«*. Ni treba posebej poudarjati, da večina zaposlenih žensk ni opravljala del, ki bi jih dejansko izpolnjevala: bile so natakarike, tovarniške delavke, strojepiske, prodajalke v supermarketih in veleblagovnicah itd. Kljub temu je bila možnost, da zapustijo utesnjenost doma, da *»gredo ven in vidijo druge ljudi«*, zanje enako pomembna kot njihov zaslužek. Ali bi gospodinje, ki so se počutile, da *»se jim bo zmešalo, ker morajo biti ves čas doma«* pozdravile idejo, da bi bile plačane za to, da same sebe spravljajo ob živce? Ena izmed žensk se je pritoževala, da je *»biti ves dan doma enako, kot če bi bila v zaporu«* – ali bi mezda porušila stene njenega zapora? Edini realističen izhod iz tega zapora je iskanje dela izven doma.

V vsaki od več kot 50 odstotkov vseh ameriških žensk, ki danes delajo, lahko vidimo prepričljiv argument za razbremenitev od gospodinjskega dela. V resnici so podjetni kapitalisti že začeli izkoriščati novo zgodovinsko potrebo žensk po emancipaciji od njihove vloge kot gospodinje. Neskončno dobičkonosne verige s hitro prehrano, kot sta McDonald's in Kentucky Fried Chicken, kažejo na to, da več žensk na delovnem mestu pomeni manj obrokov, pripravljenih doma. Ne glede na to, kako neokusna in

nehranilna je hrana ter kako izkoriščevalski so do delavk in delavcev, ti obrati hitre prehrane opozarjajo na približujočo se zastarelost gospodinje. Kar potrebujemo, so nove družbene institucije, ki bodo prevzele dobršen del starih nalog gospodinj. To je poziv, ki se širi iz naraščajočega števila žensk iz delavskih vrst. Zahteva po univerzalnem in subvencioniranem varstvu otrok je neposredna posledica vse večjega števila zaposlenih mater. In ko se bo vse več žensk organiziralo okoli zahteve po večjem številu delovnih mest – delovnih mest na podlagi popolne enakovrednosti z moškimi – bo prihodnji obstoj ženskih gospodinjskih opravil vse bolj postavljen pod vprašaj. Že res, da »*suženjstvo za tekočim trakom*« samo po sebi ne pomeni »*osvoboditve od kuhinjskega korita*«, a tekoči trak nedvomno predstavlja najmočnejšo motivacijo ženskam, da se borijo za odpravo svojega prastarega domačega suženjstva.

Odprava gospodinjskega dela kot zasebne odgovornosti posameznih žensk je zagotovo strateški cilj osvoboditve žensk. Vendar pa podružbljanje gospodinjskega dela – vključno s pripravo obrokov in skrbjo za otroke – predpostavlja konec vladavine profitnega motiva v ekonomiji. Edini pomenljivi koraki k odpravi tega domačega suženjstva so bili storjeni v obstoječih socialističnih državah. Za delavske ženske je zato boj za socializem v posebnem in bistvenem interesu. V kapitalizmu pa silovit revolucionarni potencial predstavljajo prizadevanja za delovna mesta, ki bi bila enakovredna moškim, ter gibanja za institucije, kot je subvencionirano javno varstvo otrok. Takšna strategija pod vprašaj postavlja utemeljenost monopolnega kapitalizma in nazadnje nedvomno kaže v smeri socializma.

[1] Oakley, Ann. *The Sociology of Housework*. New York:

Pantheon Books, 1974, str. 6.

[2] Ehrenreich, Barbara, in Deirdre, English. "The Manufacture of Housework". *Socialist Revolution* 26/5, št. 4 (oktober–december 1975): 6.

[3] Engels, Frederick, *Origin of the Family, Private Property and the State*. New York: International Publishers, 1973.
[Engels, Friedrich. *Izvor družine, privatne lastnine in države*. Prev. Cene Vipotnik. V Karl Marx in Friedrich Engels, *Izbrana dela v petih zvezkih*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1979]
Glej poglavje 2. Uvod Eleanor Burke Leacock v tej izdaji vsebuje številna pronicljiva opažanja o Engelsovi teoriji zgodovinskega nastanka moške nadvlade.

[4] Wertheimer, Barbara. *We Were There: The Story of Working Women in America*. New York: Pantheon Books, 1977, str. 109.

[5] Ehrenreich in English, "The Manufacture of Housework", str. 9.

[6] Wertheimer, *We Were There: The Story of Working Women in America*, str. 109.

[7] Bacandall, Rosalyn, Gordon, Linda, in Susan Reverby, ur. *America's Working Women: A Documentary History—1600 to the Present*. New York: Random House, 1976, str. 46.

[8] Wertheimer, *We Were There: The Story of Working Women in America*, str. 13.

[9] Ehrenreich in English, "The Manufacture of Housework", str. 9.

[10] Perkins Gilman, Charlotte. *The Home: Its Work and Its Influence*. Urbana, Chicago, London: University of Illinois Press, ponatis 1972, str. 30–31.

[11] Prav tam, 10.

[12] Prav tam, 217.

[13] Dubois, W.E.B. *Darkwater*. New York: Harcourt, Brace and Howe, 1920.

[14] Govor Polge Fortunate. Citiran v Edmon, Wendy in Suzie Fleming, ur. *All Work and No Pay: Women, Housework and the Wages Due!*, Bristol: Falling Wall Press, 1973.

[15] Dalla Costa, Mariarosa in Selma James. *The Power of Women and the Subversion of the Community*. Bristol: Falling Wall Press, 1973.

[16] Prav tam, 28.

[17] Inman, Mary. In *Woman's Defense*. Los Angeles: Committee to Organize the Advancement of Women, 1940. Glej tudi Inman, Mary. *The Two Forms of Production Under Capitalism*. Long Beach: avtorska publikacija, 1964.

[18] Benston, Margaret. "The Political Economy of Women's Liberation". *Monthly Review* 21, št. 4 (september, 1969): 13–27.

[19] "On the Economic Status of the Housewife". Uredniški komentar v *Political Affairs* 53, št. 3 (marec, 1974): 4.

[20] Bernstein, Hilda. *For Their Triumphs and For Their Tears: Women in Apartheid South Africa*. London: International Defence and Aid Fund, 1975, str. 13.

[21] Landis, Elizabeth. "Apartheid and the Disabilities of Black Women in South Africa". *Objective: Justice* 7, št. 1 (januar–marec, 1975): 6. Deli tega eseja so bili objavljeni v *Freedomways* XV, št. 4 (1975).

[22] Bernstein, *For Their Triumphs and For Their Tears*:

Women in Apartheid South Africa, str. 33.

[23] Landis, "Apartheid and the Disabilities of Black Women in South Africa", str. 6.

[24] Lenin, Vladimir. Velika pobuda. Prev. Ciril Štukelj. V Vladimir Lenin, Izbrana dela, 4. zvezek, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1950.

[25] Izdano v Združenih državah Amerike z naslovom Black girl [Dekle iz Afrike].

[26] Jackson Johnson, Jacqueline. "Black Women in a Racist Society". V Charles Willie et al., ur, Racism and Mental Health. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1973, str. 236.

[27] Perlo, Victor. Economics of Racism U.S.A., Roots of Black Inequality. New York: International Publishers, 1975, str. 24.

[28] Staples, Robert. The Black Woman in America. Chicago: Nelson Hall, 1974.

[29] Daily World, 26 julij, 1977, str. 9.

[30] Dalla Costa in James, The Power of Women and the Subversion of the Community, str. 40.

[31] Sweeney, Pat. "Wages for Housework: The Strategy for Women's Liberation". Heresies, (januar, 1977): 104.

[32] Dalla Costa in James, The Power of Women and the Subversion of the Community, str. 41.

[33] Oakley, Ann. The Sociology of Housework. New York: Pantheon Books, 1974.

[34] Prav tam, 44.

[35] Prav tam, 53.

[36] Psychology Today 10, št. 4 (september, 1976): 76.

